

AZƏRBAYCAN

8'2009

1923-cü ildən çıxır

AZƏRBAYCAN YAZIÇILAR BİRLİYİNİN AYLIQ ƏDƏBİ-BƏDİİ ORQANI

Baş redaktor İntiqam QASIMZADƏ

Baş redaktor müavini Vaqif YUSİFLİ
Məsul katib Tofiq MAHMUDOV

REDAKSIYA HEYƏTİ: Afaq Məsud, Ağamusa Axundov, Elçin, Əjdər Ol, Əkrəm Əylisli, Ədalət Əsgəroğlu, İsa Hüseynov, Qılman İlkin, Məmməd Oruc, Mövlud Süleymanlı, Musa Yaqub, Saday Budaqlı, Salam, Vilayət Quliyev, Yaşar, Yusif Həsənbəy

Redaksiyanın ünvanı:
Bakı - Az1000
Xaqani küçəsi, 25

Telefonlar:
Redaksiya -
498-78-10
438-51-89
493-75-81
Mühasibat -
493-29-41

Yığılmağa verilib:
28.07.2009
Çapa imzalanıb:
21.08.2009
Sifariş 2806
Tiraj 1000.
Kağız formatı
70x108 1/16 - 6,0
kağız vərəqi
12 çap vərəqi
16,8 şərti çap vərəqi

E-mail:
azerbaijan@ayb.az

Qiyməti
1 manat 50 qəpik

Bakı şəhəri,
"Azərbaycan"
nəşriyyatının
mətbəəsində ofset üsulu
ilə çap olunur.

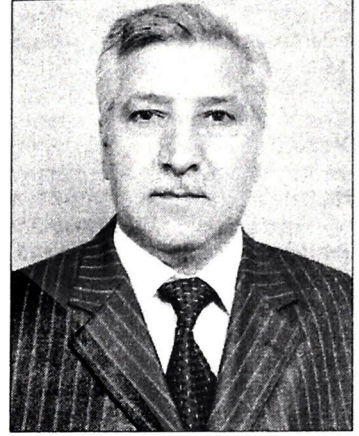
Redaksiya çap olunmuş yuxarı qəbul etmişdir.

M. F. Axundov adına
Azərbaycan Milli

Kiçik kitabxanası

Əli ƏLİYEV

«ŞAH XƏTƏİ VAQİƏSİ»

Haqqında söz açacağımız əlyazma mətni Yaxın Şərq hökmdarlarının tarixinə aid yazılı materialların daxil edildiyi bir məcmuəyə köçürülmüşdür. Tam olmayan bir əsərin parçalarından ibarət bu əlyazma barədə vaxtilə akademik Həmid Araslı, ədəbiyyatşünas Əzizağa Məmmədov, tarixçi Seyidağa Onullahi yazılarında söz açmış və əlyazma əsərini bədii, tarixi aspektdən araşdıraraq, öz mülahizələrini bildirmişlər (H.Araslı. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1956, səh.87-88; Əzizağa Məmmədov. "Bir dastanın əlyazması". Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası). Bakı: 1965, №1, səh. 58-63; S.Onullahi. "Taclı xanım". Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası). Bakı: 1981, №1, səh. 44-50).

Tarixi hadisələr fonunda qəhrəmanlıq və məhəbbət mövzusunda qələmə alınmış əsərin məzmununda Şah İsmayıl Xətəinin Çaldıran vuruşmasında məğlub olaraq geri qayıtdığı zaman başına gələn əhvalatın nəqli, sevimli qadını Taclı bəyimin intizarında olması və yaxınları, əzizləri ilə deyişmə səhnələri burada xüsusilə diqqəti cəlb edir. Nəsr və nəzm hissələrdən ibarət bu naqis əlyazmanın təhkiyəsi farsca, şeirləri isə Azərbaycan dilində olub, aşağıdakı paleoqrafik göstəriciləri vardır: Mətn əlyazma məcmuəsinin 33 ab, 34 ab vərəqlərinə nəsx xəttillə köçürülmüşdür. Sonda kolofon, yəni mətnin kim tərəfindən və nə vaxt köçürülməsi və s. bildiren katib qeydi olmasa da, əlyazmanın ilk cümləsində

در واقعة شاه خطائی از روی خط میر عماد بعینها مرقوم میشود.

Tərcüməsi: Şah Xətəinin vaqiəsi haqqında Mir İmadın yazısının üzündən eynilə köçürülmüşdür) qeyd edildiyi kimi bu əsərin məşhur xəttat Mir İmad tərəfindən yazıya alınması və XVIII əsrin sonunda adı bizə bəlli olmayan katibin həmin mətni üzündən olduğu şəkilde təkrar olaraq köçürdüyü məlum olur. Şeirlərin aşıqsayağı, qoşma formasında yazılması, XVI-XVII yüzillikdə yaşamış aşıqların dil-üslub xüsusiyyətlərini, eləcə də, Şah İsmayıl Xətəinin poetik dəst-xəttini bizə xatırlatması, burada hadisələrin çərəyan etdiyi Cənubi Azərbaycanın Maku, Çaldıran düzü, Qaradaş qalası kimi yerləri və azərbaycanlı qəbilə adlarının çəkilməsi, eləcə də "başuva dönüş", "qurbanın olum" və s. kimi canlı danışq dilindəki ifadələrin sonralar fars dilinə tərcüməsi bizcə, əsərin, ilk olaraq, bütövlüklə Azərbaycan türkcəsində yazıldığını və onun nəsr hissəsinin sonradan farscaya tərcümə olunduğunu deməyə əsas verir. Yuxarıda əsərdən misal gətirdiyimiz cümlədən də aydın olur ki, katib mətni olduğu kimi üzündən köçürmüşdür. Belə fikirləşmək olar ki, Çaldıran döyüşündən sonra Xətəinin başına gələn əhvalatlar dövrün el sənətkarları tərəfindən obrazlı şəkildə düzülüb-qoşulmuş və əslən qəzvinli olan, bir müddət Təbrizdə yaşayıb və burada xəttatlıq sənətini mükəmməl öyrənmiş, daha sonra Türkiyəyə, Herata və Xorasana səyahət etmiş, nəhayət 1606-cı ildə Səfəvilərin o zamankı paytaxtı olan İsfahana qayıdaraq Şah Abbasın xəttatı olmuş Mir İmad (1552-1615) bu əsərlə farsdilli oxucuların da tanış olması üçün əsərin nəsr hissələrini tərcümə edib, şeirlərini isə olduğu kimi saxlamışdır.

Bu əlyazma haqqında yazanlar onu "Şah İsmayıl", "Şah Xətəi və Taclı xanım" adlı dastanın bizə gəlib çatan parçaları hesab edirlər. İlk dəfə bu əlyazmanın varlığı haqqında məlumat verən akademik Həmid Araslı yazır: "Tarixi məlumat göstərir ki, hələ XVI əsrin ortalarından Şah İsmayıl Xətəinin şeirləri əsasında bir "Şah İsmayıl" dastanı düzəlmişdir. Bu dastanın ancaq Şah İsmayılın Çaldıran müharibəsindən sonrakı vəziyyəti haqqında olan hissəsi bizə qədər gəlib çatmışdır. Bu dastanda Şah İsmayıl tarixi bir sima kimi göstərilir, onun Taclı xanımla deyişmələri ... və s. ifadə olunmaqdadır" (H.Araslı. Göstərilən əsəri, səh.87).

Əlyazmada Şah İsmayıldan başqa adları çəkilən Tacı bəyim, Aləmşah bəyim, Şah İsmayılın sərkərdələrindən olan qayınatası Əbdi bəy Şamlu, Xəlifə Salman, Durmuş xan,

Xızır ağa, Əmir Behruz xan və digər burada adları göstərilən şəxslərin də hamısı tarixi simalardır. Tarixi hadisələr fonunda cərəyan edən əhvalatın burada qoşmalarla müşayiət edilməsi və baş verənlərin dastançılıq ənənələri ilə qələmə alınması onun dastandan parçalar olmasını deməyə səbəb olmuşdur.

Filol.e.d. Ə.Məmmədov da bu əsərin araşdırıcılarından olub və əlyazma mətninin dastan parçaları olduğunu qeyd etmişdir: "Vaxtilə folklorumuzun incilərindən biri də "Şah Xətai və Taclı bəyim" dastanı adlanırmış. Lakin sonralar dastan itib-batmış, yalnız yazıya köçürülmüş ayrı-ayrı parçaları bizə gəlib çatmışdır" (Ə.Məmmədov. Xətai haqqında dastan, "Elm və həyat", 1977, №10).

Naqis şəkildə bizə gəlib çatmış, tarixi hadisənin xatırlanması ilə dövrün tanınmış simalarının adlarının sadalandığı bu əsər dastandan daha çox bədiiləşdirilmiş, nəzm-nəsr ilə qələmə alınmış tarixi əsər təəssüratı yaradır. Bir daha əlyazmanın əvvəlində yazılmış "Şah Xətai və Taclı bəyim haqqında..." fikrini xatırlayaq. Fikrimizcə, Şah İsmayıl Xətainin Çaldıran döyüşündən sonra başına gələn əhvalatın nəzm parçalarının müşayiətilə qələmə alınmış əlyazma mətnini, elə katibin qeyd etdiyi kimi, "Şah Xətai və Taclı bəyim" adlandırmaq daha münasibdir. Çünki "vaqiə" sözü "hadisə", "əhvalat" mənasını bildirməklə əlyazmanın məzmununu burada tam əhatə edir.

Mətnin naqis olması və digər nüsxələrinin hələ də əldə edilməməsi tədqiqatçıları həmişə düşündürmüşdür. B-200/1818 şifri ilə Əlyazmalar İnstitutu xəzinəsində saxlanan əlyazma kitabına köçürülmüş bu kiçikhəcmli əsər, bəlkə də, ilk dəfə əlyazmanın katibi və uzun illər Səfəvilər sarayında xəttat olmuş Mir İmadın özü tərəfindən araya-ərsəyə gətirilmiş və sonra köçürülmüşdür. Əlyazmanın mətnini tarixi əhvalatı əks etdirən hadisənin nəqli və katibin öz təhkiyəsi olmaqla iki yerə ayırmaq olar. Katib bir yerdə yazır: "Bu fərdlər cənnətməkan Şah Xətainin divanında yazılmışdır". Ə.Məmmədov bu fikrə münasibət bildirərək yazır: "Çox təəssüf ki, Xətai "Divan"ının Daşkənd, Paris, Britaniya, Vatikan, Ərdəbil və İstanbul nüsxələrində adı çəkilən dastana və haqqında bəhs ediləcək şeirlərə rast gəlməmişik ("Bir dastanın əlyazması haqqında". Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İctimai elmlər seriyası, 1965, №1). Ş.İ.Xətai yaradıcılığının tədqiqatçısı və "Divan"ının tənqidi mətnini hazırlamış ədəbiyyatşünas alim Ə.Məmmədov öz fikrində tamamilə haqlıdır. Çünki bu günədək "Şah Xətai və Taclı bəyim" əsəri nəinki onun divan nüsxələrində, həm də ayrılıqda köçürülmüş əlyazmalarında əsərin ikinci nüsxəsi hələ ki aşkarlanmamışdır. Ancaq buna baxmayaraq, Xətai yaradıcılığına aid ayrı-ayrı şeirlərdə əsərin süjetində əsas yer tutan şəxslərdən biri, şahın sevimli xanımı Taclı bəyimin adı bir vaxtda çəkilir:

*Ey divanə, ey divanə,
Aşiq olan qıyar canə,
Xətai der, Taclı xanə
Qalsın, könül, yol qalmasın.*

(Ş.İ.Xətai. Əsərləri, 2 cildə, II cild. Bakı: Azərneşr, 1976, səh.28).

Beləliklə, katibin fikrinə və yuxarıdakı bir bəndlik şeirə istinad etməklə belə güman etmək olar ki, Taclı bəyimlə və həmin əhvalatla bağlı yaranmış şeirlər ola bilsin ki, nə zamansa şairin külliyyatında olmuşdur.

Əlyazmanın mətnində struktur prinsipilə bağlı bir məsələni də qeyd edək. Burada əsərin süjetində hadisələrin ardıcılığı pozulmuşdur. Belə ki, əlyazmanın vərəqləri (33 ab, 34 ab) məcmuənin tərtibatı zamanı yerinə səhf qoyulmuşdur. Çünki, əlyazmanın birinci vərəqində Şah İsmayılın Qaradaş qalasına gəlib, burada yaxınları ilə görüşməsi və Taclı bəyimdən ötrü intizarda qalmasından və Taclı xanımın qardaşı Durmuş xanın birlikdə gəlib çıxmasından söz açılırsa, ikinci vərəqdə Şah İsmayılın Qaradaş qalasına gəlməmişdən əvvəl Çaldıran döyüşündə məğlub olub geri dönərkən atla bərabər yarığana düşməsi, burada ağır anlar keçirməsi və Xızır ağanın təsadüfən həmin yerə gəlib çıxaraq şahı xilas etməsindən bəhs olunur. Mətnə hadisələrin cərəyanı zamanı irəli-geriliyin baş verməsinin əsas səbəblərindən biri, çox güman ki, burada orta əsr əlyazmalarına xas olan şərqliqə qaydasının olmamasıdır. Həmin qaydaya əsasən vərəqin ikinci üzündə mətn başa çatdıqda növbəti vərəqin ilk səhifəsində yazılacaq söz əvvəlki vərəqin payı-səhifəsində qeyd olunur. Məhz bu qaydaya əsasən vərəqlərin ardıcılığını müəyyən etmək mümkün olur. Burada isə həmin qaydaya əməl olunmadığından, görünür, məcmuənin tərtibatçısı tələskənliyə yol verərək, vərəqlərin yerini səhf salmışdır.

"Şah Xətai və Taclı bəyim" adlanan bu əlyazmada onun katibi iki yerdə əlyazmanı olduğu kimi, səhih köçürdüyünü qeyd etsə də, mətnə bir çox tarixi və tekstoloji baxımdan qüsurlara yol verilmişdir. Nəhayət, axırda mətn yarımqıç qalıb tamamlanmadığından Şah Xətainin dilindən söylənən nəzm də naqisdir. Bütün bunlara baxmayaraq, əlyazmanın Şah

İsmayıl Xətəinin həyat və fəaliyyətilə bağlı olaraq böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini, eləcə də mətnlə bağlı aparılmış araşdırmalarda mətnin yalnız bəzi hissələrindən söz açıldığını və bu günədək tam şəkildə tərcümə və transfonoliterasiya olunaraq oxuculara təqdim edilmədiyini nəzərə alıb, onu aşağıda bütöv şəkildə təqdim edirik.

B - 200/1818
(33 a - 34b)

Şah Xətəinin vəqəsi haqqında Mir İmadın yazısının üzündən eynilə köçürülərək bəndlərdə yazılır:

Çaldıran müharibəsindən qayıdan zaman Əbdü bəy Şamlunun qızı, Şah Təhmasibin anası olan Taclı bəgim arxada qalmışdı. Həsən bəy Ağqoyunlunun kürəkəni və bacısı oğlu Salman Xəlifə ləqəbli Əmir Behruz ibn Şahverdi bəy Dünbülünin əyalı Qaradaş qalasında idi və şahın xalası, Salman Xəlifənin anası Aləmşah xatun Qaradaş qalasında şahın iztirab və əzabının bitməsinə gözləyirdi. Şahı o dəhşətli meydandan xilas edib öz tayfasına çatdırır. Şah İsmayıl Taclı bəgimdən ötrü narahət və nigaran olmuş və xalası onu sakitləşdirməyə başlamışdı. Şah soruşdu ki, bu qalada mənə bir setar yetişərmə ki, ürəyimin dərddini ona izhar edim. Aləmşah xatun ərz edir ki, atam Həsən padşahın tənburu vardır. Sədəf və qiymətli daş-qaşla bəzədilmiş setarı gətirir. Şah tənburu sinəsinə basıb bu bir neçə fərdi düzüb-qoşmuş. Qeybdən gələn ilhama qulaq verərək:

*Taclı bəgim - Əbdü bəgin qızının,
Eşqi düşübdür başıma, ağlaram.*

Xalası cavabında deyir:

*Mən Allahdan dua edüb, istərəm,
Sənə yetə o dilbərini, ağlama.*

Cavabında şah buyurdu:

*Uşaqlıqda düşdüm onun eşqinə,
Yardan ayrılmışam, xalam, ağlaram.*

Xalası buyurur:

*Xalan deyir: bu, Allahın işidir,
Xalan sənə qurban, şahım, ağlama.*

Şah cavabında buyurur:

*Qaradaşda qəm evində qalmışam,
Taclı bəgim necə oldu, ağlaram.*

Hicranın o yandırır-yaxan vaxtında mürşidi-kamilin nəfəsinin təsirindən Taclı bəgim öz qardaşı Durmuş xanla birlikdə daxil olur. Bəgim bir neçə ox və nizə yarası almışdı. Gözü mürşidi-kamilin kamal dolu camalına tuş gəldi. Zahirə və batində olan yaralar öz-özünə sağalır və bu fərdi söyləyir:

*İranın şahısan, Türküstan xanı,
Mürşidi-kamilsən cahanın canı,
Əbdü bəgim oldu şahın qurbanı,
Taclı bəgim, sənə qurban, ağlama.*

Şah cavabında buyurur:

*İstədim səni, Allah gətirdi,
Odlu könlüm üstə güllər bitirdi,
Düşmənim aralıxdan götürdi,
Əbdü bəgdən ötrü, Taclı, ağlama.*

Salman Xəlifə tənburu sinəsinə basıb bu fərdi söyləmiş:

*Salman Xəlifəyəm, şahın bir qulu,
Yüz min qoşunum var, kürdi-Dünbülü,
Çaparam Urumi, talaram çöli,
Əbdü bəgdən ötrü, şahım, ağlama.*

Durmuş xan kinayə ilə setarı kökləyib ondan da yaxşı söyləyir:

*Durmuş deyər, Allah mənim yarımdır,
Rumü Firəngistan şikərgahımdır,
Mürşid izn versə, Şamlu varımdır,
İslambulu allam, şahım, ağlama.*

Bu fərdlər cənnətməkan Şah Xətəinin divanında yazılmışdır. Şahın eşqbazlığı və Əbdü bəy Şamlunun qızı Taclı bəgimin aşılıyının təfəsilatı da müfəssəl surətdə yazılmışdır.

Bu qədər lazım və bu yerdə yazılmış oldu və bu fərdi Şah öz xalası oğlu haqqında söyləyir:

Mənim xalam oğlu Əmir Behruz xan...

... Şah İsmayılın fərarından bir hərf belə təhrif edilmədən, eynilə olduğu kimi yazılır.

Çaldıran müharibəsində qaçan zaman Mənsur bəyin madyanına minmişdi. Yarğana düşdü. Nə qədər çalışdısa da, qurtula bilmirdi. Dua etməyə başladı. Hər an gözləyirdi ki, düşmən indi gəlib çatar və onu xəndək içində ələ keçirər və əlləri bağlı Qeyserin hüzuruna aparar. Bir daha Xaliqə şükr edərdilər. Bir tərəfdən gördü ki, möhtərəm Xəlil xan fərar edir. O, ələ ki, şahın atının xəndəyə düşdüyünü və şahın səsinin uzaqdan gəldiyini gördü, öz canını daha əziz tutub müşidini xilas etmədi. At atılıb çıxdı. O, həzrət əmirlərdən ümidini üzüb, Əli-vəliullahə təvəkkül edərək o, sərvəri mədh etmək üçün dilə gəldi.

Şahın başı döyüşə qarışan zaman Xızır ağa meydanda gəzinirdi ki, bəlkə bir yolla Rum padşahının cıqqasını ələ keçirə və şahın hüzuruna gətirə. Atına ox dəydi və yığıldı. Hüseyn bəy Lələnin atına çatıb mindi. Elə ki, məğlub olduğunu gördü, bir tərəfə çəkildi və qorxusundan yolu azdı. Təsadüfən yolu şaha tərəf düşdü. Dilə gəlib qəsiddə söyləməyə başladı və otuz beş beyt söylədi. Bu altı fərd də həmin fərardan bəhs edir:

*Yüzü qara necə gedüm məhşərə,
Divanda oturan Əli degilmi?
Yaradubdur on səkkiz min ələmi,
Ruzisini verən Əli degilmi?*

*Bir adı Əlidir, bir adı Vəli,
Bir adı qaludur, bir adı bəli,
Dəryanın üstündə çapdı səməndi
Cəbrayılın pəri Əli degilmi?*

*Kəbədə əjdaha ağzını yırtan,
Dəştidə Salmana özün yetirən,
Divin qolunu açub, Əntər öldürən,
Nəsiri dilirdən Əli degilmi ?*

*Oyunçudur, oyun saldı cahana,
Qırxlarıyan girdi əhli-irfanə,
Rəsulun xətəmin aldı nişanə,
Özünü şir edən Əli degilmi?*

*Min bir adı vardı, biri də Xızır,
Harada arasan, orada hazır,
Əli padşahdur, Məhəmməd, vəzir,
Bu fərmanı verən Əli degilmi?*

Elə ki, bu yere çatdı Xızır ağa Səلمان Xəlifənin qaradaşı yetişmiş, Xızır ağanın gözü saha sataşan kimi özünü atdan yere saldı və dedi:

– Şaha qurban olum, burada nə edirsən?

Şah dedi:

– Məni çıxar!

Ayağını xəndəyin başına qoyanda şah dedi:

– Zinhar, qabağa gəlmə!

Belindən kəmərbəndini açıb atdı. Şah kəmərbəndin ucunu tutub çıxdı. Şah buyurdu ki, Mənsur bəyin madyanını mənə çatdır, ta mən də sizi öz doğma əyalətinizə çatdırım. Xızır ağa dedi ki, şahın iqbalına bayıra çıxaram.

Mənsur bəyi bayıra çıxarıb, şahı mindirir. Yeddi yüz süvari xaricdən toplayıb, şahı Qaradaş qəzasına gətirir. Şah onların mədhi haqqında qəsiddə söyləmiş. Bu fərd o cümləndir:

*Şah Xətai hara gedisən,
Yanıncək Xızırını apar.
Ya özünü vermə ölümə ...*

